

De oude lopenzaad van Gilze

CHR. BUIKS

Het is al enkele tientallen jaren bekend dat er in de Baronie (of beter: Land) van Breda drie verschillende soorten lopenzaden bestonden: de kleine van 50 vierkante roeden die in gebruik was in Gilze, Oosterhout en Dongen, de grote, van $66 \frac{2}{3}$ roede, die in de rest van de Baronie voorkwam en dan nog een derde, de zogenaamde oude lopenzaad, die beperkt was tot Gilze. Het probleem was dat er nergens een bron was die de grootte van deze laatste lopenzaad opgaf. Pas na intensief zoeken is het gelukt om het oppervlak van deze oude lopenzaad vast te leggen (Buiks, 2002).

Een lopenzaad is een in het zuiden van Nederland bekende oppervlaktemaat die gebaseerd is op de inhoudsmaat lopen. Per streek kan de grootte wat wisselen. De kleine lopenzaad van 50 vierkante roeden komt behalve in het oosten van de Baronie ook in veel dorpen in midden-en oost-Brabant voor¹. De andere, grote lopenzaad is een maat die alleen in de Baronie optreedt (vooral in dorpen als Ginneken, Princenhage en Chaam). Dat de lopenzaad vroeger sterk verbreid was blijkt wel uit het feit dat in Frankrijk lopin nog voorkomt als aanduiding voor een stukje grond.

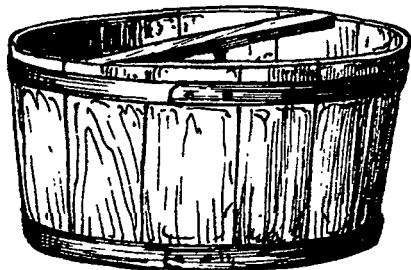
Een lopen, de inhoudsmaat, zullen we moeten zien als een zaaikorf waarin ongeveer 21,6 liter rogge kon worden afgemeten. Een korf van een dergelijke grootte kwam vroeger op veel boerderijen voor, zowel van hout als van gevlochten stro. De gangbare opvatting is dat met een dergelijke korf graan ongeveer een lopenzaad land bezaaid kon worden. Men kende ook de veertel van $4 \times 21,6$ liter = 86 liter (ongeveer een zak graan). Verder nog de sester en de halster, die

respectievelijk 346 en 173 liter omvatten (Verhoeff, 1983). Een halster is twee veertel en een sester 4 veertel. Daarnaast kende men ook het quartier ofwel $\frac{1}{4}$ lopen. Voor haver was het lopen iets groter namelijk 24 liter (haver is wat lichter dan rogge). Het woord lopen is een verkleinvorm bij loop 'klein houten vat' (De Vries, 1987). Of een man met een dergelijke zaaikorf makkelijk kon lopen (Hoeufft, 1836), let wel door geploegd land, is nog maar de vraag, want een volle korf weegt in dit geval, als we uitgaan van rogge, wel $0,7 \times 21,6 =$ circa 15 kg.

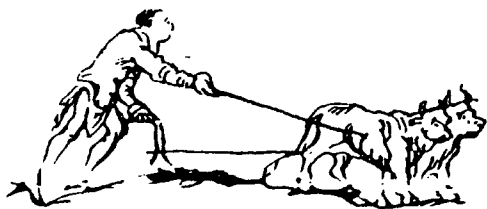
De naam van de oppervlaktemaat lopenzaad werd in Gilze en Oosterhout vaak afgekort tot lopen, maar men bedoelde er dan uiteraard nog steeds een bepaald oppervlak mee. De uitspraak in het dialect was soms lopes, luipes (<lopens), soms luipset (<lopenzaad).

VERBAND MET RAATAKKERS?

In het verleden is al een poging gedaan om de twee vanouds bekende lopenzaden in verband met elkaar te brengen en wel via de raatakkers, kleine akkertjes uit de Late Bronstijd/IJzertijd, die op diverse plaatsen bij archeologisch onderzoek te voorschijn zijn gekomen (maar nog niet in het westen van Noord-Brabant) (Buiks, 1996). Rondom deze raatakkers lagen wallen van uit de akkers geworpen stenen, stronken, zoden, onkruid en dergelijke. In Oost-Neder-

Een lopen. Uit: J. Goossenaerts: De taal van en om het landbouwbedrijf in het noordwesten van de Kempen, Gent(1956/8), p.485.

Ploegen met ossen, circa 830. Utrechts Psalterium, Univ. Bibl. Utrecht, Ms 32.

land lijken deze raatakkers gemiddeld 40 x 40 meter te zijn (Roymans en Kortlang, 1993; Van Ginkel, 1983; Bloemers e.a., 1986). Er zijn uiteraard ook een heleboel raatakkers met een onregelmatige vorm, maar wel van ongeveer dezelfde grootte en dus ook bezaaid met een zelfde hoeveelheid zaaikoren. De naam 'Celtic fields' die ook wel voor de raatakkers in gebruik is, berust op de veronderstelling dat deze indeling van de velden door de Kelten zou zijn ingevoerd. Maar Celtic fields komen ook voor in gebieden waar nooit Kelten hebben gewoond en ze dateren al van vóór de komst van de Kelten. De raatakkers zijn klein en dat is niet handig bij het ploegen: men moet telkens de ploeg wendend. Maar men ploegde in de IJzertijd met een eergetouw: door in twee loodrecht op elkaar staande richtingen te ploegen kon het veld toch redelijk bewerkt worden. Mogelijk kon men op deze akkertjes door het vee er op te laten grazen de vruchtbaarheid enigszins op peil houden. Een kleine akker kan met deze methode in korte tijd goed bemest worden. Bijkomend voordeel is het feit dat na enkele dagen het vee de eventuele zode van het akkertje zodanig vertrappt heeft dat het makkelijker met een eergetouw is te ploegen. Men denkt echter ook wel aan bemesting met vlaggen (Roymans en Geritsen, 1983). In het zuiden van Nederland zijn veel raatakkers bedekt door de latere esdekken (Van Es, Sarphatij en Woltering, 1988). Slechts een klein deel van de akkertjes werd bebouwd: de meeste lagen braak (Roymans en Theuws, 1993).

Een tweede kandidaat als voorloper van de lopenzaad lijkt de Romeinse actus, een oppervlakte van 12 x 12 roeden. Die roede zou in de civitas van Tongeren (en dus ook in de Kempen) 3,31 meter lang geweest zijn, 1/8 langer dan de meest gebruikelijke Romeinse roede van 2,95 meter (Kakebeeke, 1968). Als we een vierkant uitzetten van 12 x 12 roeden van 3,31 meter komen we op 39,7 x 39,7 meter, een wel zeer dichte benadering van de kleine lopenzaad.

OPPERVLAKTE VAN DE LOPENZADEN

De kleine lopenzaad uit de Baronie heeft een oppervlak van 50 vierkante roeden, ofwel van ruim 1600 vierkante meter (40 x 40 meter). De in de Baronie ook gebruikelijke grote lopenzaad meet 1/6 van een oud bunder van 1,29 ha ofwel 2150 vierkante meter: dat is 46,4 x 46,4 meter. Dit zou een akker ter grootte van een kleine lopenzaad + de omgevende wal en sloot kunnen zijn. De wal en sloot zouden dan samen aan één kant van de akker de helft van 6,4 meter = 3,2 meter breed moeten zijn. In de Baronie vindt men bij de opgave van de percelen in verkoopakten honderden malen de vermeldingen 'met grachten, hollen en kanten', waarmee dus wordt bedoeld dat de wal (hier altijd aangeduid met 'gracht') en droge sloot ('hool') bij het perceel inbegrepen zijn. Dat er brede wallen rondom percelen lagen was in de Baronie niet ongevoel. In de periode 1547/59 moest de pachter van de Abtshoeve onder Teteringen een dubbele wal aanleggen die aan de bovenzijde 10 voet breed moest zijn (Buiks, 1988) en die dus aan de onderzijde zeker nog een halve meter breder was. Dat zou dan op een totaal van 3,3 meter komen. Het hool werd waarschijnlijk gebruikt om zoden voor de versteviging van de wal te steken en om zand te verkrijgen voor het wallichaam. Op de Emer onder Princenhage lagen in 1655 wallen rondom een aantal percelen die wel 16 tot 22 meter breed waren². Het met een wal omgeven van een akker gebeurde niet alleen in de prehistorie, maar ook nog tot in de 19e eeuw. De percelen die van de

heide 'ingenomen' werden moesten volgens voorschrift van de Domeinen altijd met een 'gracht' omgeven worden. De wal beschutte het perceel tegen wind (ook al omdat er vrijwel altijd struiken op stonden) en verhinderde het binnendringen van loslopend vee, dat enorm veel schade in het graan zou kunnen aanrichten. Het hout dat op een wal groeide leverde om de 5 tot 8 jaar een flinke hoeveelheid brandhout, run en mutsaard. Een wal geeft ook een duidelijke afscheiding van de omgeving en duidt zo de grenzen van het eigendom aan. Meestal werden de wallen bij het opmeten bij het perceel gerekend. In 1690 althans verklaarde landmeter Jan Kempen uit Oosterhout dat het vreemd was om een perceel te meten zonder de grachten mee te tellen³.

DE OUDE LOPENZAAD

De vermeldingen van de oude lopenzaad uit Gilze stammen vooral uit de Late Middeleeuwen of kort daarna. In de cijnsboeken hebben deze oude lopenzaden een langer leven dan in de vestbrieven, omdat de cijnsboeken steeds overgeschreven werden uit oudere exemplaren. De meeste vermeldingen zijn afkomstig van Gilze-dorp, Hulten en Verhoven. We geven in onderstaande tabel enkele voorbeelden:

De kleine lopenzaad van 50 (vierkante) roeden werd in de Late Middeleeuwen en kort daarna in Gilze soms de nieuwe lopenzaad genoemd: Drie nieu lopensaet, west den groenen Wecht, 1613, H19092, f34v.

Dat deze nieuwe lopenzaad, waarvan de grootte ook nergens omschreven wordt, wel gelijk moet zijn aan de kleine lopenzaad, blijkt uit het feit dat we in Gilze in later tijd alleen maar lopenzaden van 50 roeden aantreffen.

De oppervlakte van de mysterieuze oude lopenzaad van Gilze is intussen achterhaald. Van de vele tientallen percelen die in deze oppervlakte-maat werden aangeduid, was het zaak een perceel te vinden dat later in roeden werd gemeten. Dat nu is gelukt. In 1726 vinden we (in een cijnsboek) een vermelding van een perceel genaamd 'de Rijkens', met een oppervlak van 3 oude lopenzaad terwijl in 1750 zeer waarschijnlijk hetzelfde perceel weer wordt vermeld, maar dan met een oppervlak van 3 lopenzaad en 37 1/2 roede⁴. De oude lopenzaad moet dan gelijkgesteld worden aan 1 (kleine) lopenzaad + 1/3 van 37 1/2 roede = 62 1/2 roeden. Als we deze oppervlakte omrekenen in vierkante meters komen we op 2016 vierkante meters, ofwel een vierkant van 44,9 x 44,9 meter. Dat zou een klein lopenzaad met een wal eromheen kunnen zijn: de wal

Omschrijving van het perceel	Jaartal	Bron
2 oude lopens. lants tot Holten inde acker	1502	R415, f342
Drye oude lopensaet lants in de acker: d'Bylken	1503	R416, f95
Twee oude lopenzaden in de Ghilsche acker (onder Thorn), twee oude lopensaden heyde in de Warande	1539	R658, f8
Een oudt lopensaet landts aenden Empoel	1634	P111, f119
Den Hoelenacker, 2 oude lopen	1613	H 19092, f1v
Twee oude lopen lants: de Striijp	1613	H19092, f3v
Een ou lopen: Empoel	1613	H19092, f15v
Lants:d en Speelacker, 3 ou lopen	1613	H19092, f18
Stuck lants, 2 ou lopen: den Holtenacker	1613	H19092, f23v
Twee ou lopen op den Sittart	1613	H19092, f23v
Twee ou lopen opt acker: de Rythove	1613	H19092, f34

moet dan de helft van 4,9 meter = 2,5 meter breed zijn geweest, hetgeen niet onmogelijk is. Het verschil in de drie soorten lopenzaden lijkt er volgens deze opvatting dan op te berusten of de wal en de droge sloot rondom een perceel al dan niet werden meegerekend (of bestonden). Percelen met een oppervlak van een kleine lopenzaad kunnen hun wal en hool behouden hebben. Bij percelen met een oppervlak van een oude lopenzaad zal de wal bij de akker getrokken zijn en bij de percelen met de grote lopenzaad zal ook de droge sloot nog bij het perceel gerekend zijn.

In de dorpsakker van Gilze kwamen zowel oude als kleine lopenzaden voor. Stammen de akkers met de oppervlak met een oude lopenzaad nog uit de tijd, voordat de dorpsakker met zijn beschermende wal bestond? Toen die wal eenmaal was aangelegd hoefden de individuele perceeltjes niet meer beschermd te worden en kon men de walletjes weglaten. De raatakkers zelf waren in de Late Middeleeuwen waarschijnlijk al lang verdwenen, maar de eraan gekoppelde oppervlakten waren mogelijk in gebruik gebleven (ook tijdens de breuk in de bewoning na de Romeinse tijd?).

Het verdwijnen van de raatakkers zou samen kunnen hangen met de opkomst van een beter soort ploeg die efficiënter op lange akkers kon worden aangewend.

De verschillen in oppervlak tussen een kleine lopenzaad en de grote lopenzaad zijn niet verwaarloosbaar: de grote is bijna 1/3 omvangrijker. Dan zou men bij het zaaien ook evenredig meer graan nodig hebben of er zou dunner gezaaid moeten worden.

Waarom ging men van de oude over op de nieuwe lopenzaad (= de kleine)? Op die vraag kan het antwoord luiden dat die laatste veel makkelijker om te rekenen was in bunders. Immers 8 kleine lopenzaad = een oud bunder (van 1,29 ha). Een eenvoudige omrekening van de grote lopenzaad in bunder is ook mogelijk: 6 grote lopenzaad = een oud bunder. Maar bij de oude lopenzaad lukt geen enkele omrekening,

want 400 roeden: $62 \frac{1}{2}$ roede geeft geen mooi geheel getal als uitkomst.

Nog een probleem: hoe werden de percelen bij de ontginning uitgezet? Zaaide men eerst een lopen graan uit op een bepaald stuk grond en legde men daarna de wal aan? Of werd er gewerkt met roeden of stappen? Maar er zal toch eerst geploegd of gespit moeten worden en hoe werd dan de grootte van het te ploegen perceel bepaald? De kleine lopenzaad van 50 vierkante roeden zou uitgezet kunnen worden door 7×7 roeden uit te zetten. Mogelijk bestond de roede in de tijd dat de lopenzaad ontwikkeld werd nog niet. Misschien werden de lengte en breedte van een lopenzaad gewoon uitgezet met schreden of passen.

Nadat de grootte van de oude lopenzaad bekend was geworden bleek dat die $62 \frac{1}{2}$ roeden van deze maat ook bij diverse andere percelen in dorpen van de Baronie voorkwam. Vaak uiteraard ook in veelvouden, bijvoorbeeld 125 roeden, 187 roeden enzovoorts. En nog veel meer als men ook rekening houdt met de enigszins ruwe opgave van de maten (of de niet exact uitgezette grootte), waardoor ook percelen van 61 en 63 roeden, 124, 125 en 126 roeden een relatie krijgen met de oude lopenzaad.

Als we de oppervlakte van 62 en 63 roeden combineren met die van 124, 125 en 126 roeden komen we voor Alphen op 24 vermeldingen van percelen met een dergelijk oppervlak, voor Baarle op 51 vermeldingen en voor Chaam zelfs op 112 vermeldingen. De andere dorpen in de Baronie leveren minder tot geen vermeldingen, zoals Princenhage, Ginneken, Rijsbergen en Zundert (bron: Database toponiemen Baronie, lopend over de jaren 1450-1850). Blijkbaar was de oude lopenzaad vooral populair in de omgeving van Gilze. Merkwaardigerwijs vinden we in de archiefbronnen binnen Gilze bijna geen enkel perceel met een grootte van 62 of 63 roeden (en ook niet van 124, 125, 126 roeden), maar de oorzaak van dit verschijnsel is het gegeven dat in dit dorp de oppervlakte van de percelen vrijwel steeds (tot de 19e eeuw) in lopenzaden of

bunder werd genoteerd en niet in roeden. In een verpondingsboek van Castrelré uit 1663 staan de maten van de percelen zowel in lopenzaad als in roede: men blijkt hier bij de meeste percelen de grote lopenzaad te gebruiken, bij enkele echter de 'oude': den Evenacker, groot 132 roeden ofwel 2 lopen 10 roeden en den Christiaensen Hoff 138 roeden ofwel 2 lopen en 16 roeden⁵: dat levert dus een lopen op van 62 vierkante roeden.

Met deze percelen die intussen in verschillende dorpen van de Baronie getraceerd zijn hebben we dan wel een belangrijke indicatie voor een oude ontginning in handen, want de oude lopenzaad was in Gilze aan het eind van de Middeleeuwen al aan het verdwijnen of verdwenen en in de andere dorpen nog veel eerder (elders immers nooit vermeld).

Waarom bleef de oude lopenzaad dan in Gilze relatief zo lang gehandhaafd? Was het de invloed van de machtige abdij Thorn? In het Thornse cijnsboek van 1613/1691 staan inderdaad nog veel percelen in die oude lopenzaad. Cijnsboeken zijn zeer conservatief en zo zal hier de oude lopenzaad kunstmatig bewaard zijn gebleven. Mogelijk zitten er ook nog heel wat oude lopenzaden verstopt achter de term lopenzaad: men keek niet altijd zo nauwkeurig bij de opgave van de oppervlakte (bijvoorbeeld in huurcontracten) en zo kan men met lopenzaad zowel de oude als de kleine bedoeld hebben. Wel nauwkeurig was men bij de cijns- en verpondingsboeken, omdat hier de oppervlakte de hoogte van het te betalen bedrag bepaalde.

SAMENVATTING

In de Baronie bestonden eeuwenlang drie soorten lopenzaden: een kleine, een grote en de oude (de laatste alleen in Gilze). Laatstgenoemde verdween aan het eind van de Middeleeuwen uit het gebruik. Misschien berustten deze drie maten op de grootte van de raatakkers uit de IJzertijd. De oude lopenzaad kwam in de archiefbronnen alleen voor te Gilze en was 62 1/2 roede ofwel 2083 vierkante meter groot. Ook in ande-

re dorpen blijkt men deze oude lopenzaad echter gebruikt te hebben, maar daar heeft dit gebruik geen sporen in de archieven nagelaten. De kleine lopenzaad, de meest gebruikte in de Baronie, was 1600 vierkante meter en de grote lopenzaad omvatte 2150 vierkante meter. Als we aannemen dat er een relatie tussen de lopenzaden en de raatakkers zou hebben bestaan kan die als volgt zijn geweest. De kleine lopenzaad beslaat alleen het oppervlak binnen de wal van een dergelijk akkertje. De oude lopenzaad beslaat het ingesloten gedeelte plus de wal en de grote lopenzaad beslaat het ingesloten gedeelte plus de wal en de droge sloot. Dat de raatakkers uit de IJzertijd nog in de Late Middeleeuwen bestonden lijkt niet erg waarschijnlijk, maar wel kan hun grootte de basis gevormd hebben voor de drie in de Baronie gebruikte lopenzaden. Het verdwijnen van de oude lopenzaad kan samenhangen met de moeilijke omrekening ervan in een andere, later meer gebruikelijke maat, het bunder. Een kleine lopenzaad en een grote lopenzaad zijn wel in delen van bunders om te rekenen: respectievelijk 1/8 en 1/6 bunder.

The old 'lopenzaad' (landsurface measure) of Gilze (province Noord-Brabant)

In the area called 'Land of Breda' existed three old landsurface measures, named lopenzaad: the big, the small and the old lopenzaad. The latter disappeared at the end of the Middle ages. It is not impossible that these three measures had a relationship with the Celtic Fields from the pre-history. The old lopenzaad appeared in the records only in Gilze and covered an area of 62 1/2 square virgate or 2083 m². Though never mentioned in archives, the old lopenzaad must also have been in use in other villages. The small lopenzaad, of 1600 m², was the most common in the Land of Breda, especially in the east of this area. This measure is also the most common in the eastern part of the province of Noord-Brabant. The big lopenzaad of 2150 m² was common in the western part of the Land of Breda. If the different measures of lopenzaad originate from the Celtic

Fields, we can reconstruct the small lopenzaad as the area within the walls, surrounding a field; the big one covers the area from the innerfield including the surrounding wall and the ditch, while the old one covers the inner field including the wall. Untill now Celtic Fields have been discovered especially in the northern parts of the Netherlands, but they are also known from the eastern part of the province of Noord-Brabant and in the adjacent sandy soils of the Belgium Kempen. It is possible that they lay under the thick black soils of the fields, which exist in the neighbourhood of each village in the Land of Breda. The old lopenzaad may have vanished, because of the fact that it was not possible to convert it into bunders, in contrast with the small and the big one (respectively 1/8 and 1/6 bunder).

NOTEN

Archivalia:

P = Archieven van de rentmeesters van Prins Frederik en hun opvolgers, Rijksarchief Noord-Brabant in Den Bosch.

R = Schepenregister van Gilze en Rijen, Stadsarchief Breda.

H = Inventaris van het archief van de abdissen van Thorn, Inventaris d'Hoop, nr. 19092, Rijksarchief Limburg te Maastricht.

- 1 Voor de Meierij bijvoorbeeld een lopen ofwel hond = 0,165 ha, Verhoeff, p. 36 en ook elders veel maten rond 0,16 ha of een veelvoud ervan, bijvoorbeeld deimt in Groningen = 0,50 ha.
- 2 Stadsarchief Breda, R Hage, 132, f36.
- 3 Streekarchief Oosterhout (nu in stadsarchief Tilburg), R Oosterhout 381, f102v.
- 4 Rijksarchief Noord-Brabant, Inventaris van de cijnsboeken van de rentmeesters van Prins Frederik en hun opvolgers, nr. 117, f8v respectievelijk

Streekarchief Oosterhout, Gemeente-archief Gilze-Rijen, 61, f195.

- 5 Streekarchief Oosterhout, Oud-archief Baarle, 262, f72.

LITERATUUR

- BLOEMERS, J.H.F., L.P. LOUWE KOOIJMANS EN H. SARFATIJ (1986). Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland. Amsterdam.
- BUICKS, CHR. (1988). Boerderijpacht in de Baronie, 15e-18e eeuw. Brabants Heem 40, speciaal p. 115.
- BUICKS, CHR. (1996). Akkernamen in de Baronie van Breda. Historisch- Geografisch Tijdschrift, 14.
- BUICKS, CHR. (2002). Veldnamen in de gemeente Gilze en Rijen. Gilze en Rijen.
- ES, W.A. VAN, H. SARFATIJ EN P.J. WOLTERING (1988). Archeologie in Nederland, de rijkdom van het bodemarchief. Amsterdam.
- GINKEL, EVERT VAN (1983). De onderkant van Nederland. Het avontuur van de archeologie. Amsterdam.
- HOEUFFT, J. (1836). Proeve van Bredaasch Taal-Eigen. Breda.
- KAKEBEEKE, A.D. (1968). Sporen van Romeinse landmeting te Waalre. Brabants Heem 29.
- ROYMANS, NICO EN FRANS THEUWS (1993). Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabants verleden. Den Bosch.
- ROYMANS, NICO EN FOKKE GERRITSEN (1991). Landschap, ecologie en mentalités. In: H. FOKKENS EN R. JANSEN. 200 jaar bewoningsdynamiek. Bronsen IJzertijdbevolking in het Maas-Demer-Scheldebied, Oss.
- VERHOEFF, J.M. (1983). De oude Nederlandse maten en gewichten. Amsterdam.
- VRIES, JAN DE (1987). Nederlands etymologisch woordenboek. Leiden.